

Nedre Dalälven

Landskapet mellan landskapen

Kalle Hedin
våren 2001, korrigerad augusti 2007

Nedre Dalälven
Tel: 0291-211 80
e-post: info@nedredalalven.se

FÖRORD

Detta är ett kompendium i konceptform om historien om Nedre Dalälven, ”landskapet mellan landskapen“. Materialet är ännu inte i sitt slutgiltiga skick. Det redigeras och kompletteras successivt när jag har någon stund över och känner inspiration att gräva djupare i Nedre Dalälvens rika och spännande historia. Ambitionen är att det i sinom tid skall bli en folder eller liten bok som även innehåller illustrationer.

Jag tar gärna emot synpunkter och uppgifter av bredare historiskt värde för områdets helhet.

Mångfaldigande av innehållet i detta kompendium, helt eller delvis, är enligt lagen om upphovsrätt förbjudet utan mitt medgivande.

Kalle Hedin

Innehållsförteckning

- 1. Inledning**
- 2. Områdets naturgeografi och status i svensk naturvård**
- 3. Områdets historia**
 - 3.1 De första människorna i bygden**
 - 3.2 Jakt och fiske**
 - 3.3 Järn-, silver- och kopparhantering**
 - 3.3.1 Den tidiga järnhanteringen**
 - 3.3.2 Bergsmansbruket**
 - 3.3.3 Sala Silvergruva**
 - 3.3.4 De stora brukens tillkomst**
 - 3.3.5 Den moderna stålindustrin**
 - 3.4 Bergshanterings betydelse för bygdens kultur**
 - 3.5 Järn- silver- och kopparhanterings omdaning av natur**
 - 3.6 Jord- och skogsbruk**
 - 3.6.1 Jordbruket**
 - 3.6.2 Skogsbruket**
 - 3.7 Vattenkraften**
 - 3.8 Författare och konstnär**
 - 3.8.1 Författare**
 - 3.8.2 Konstnärer**

Nedre Dalälven

Landskapet mellan landskapen

1. Inledning

Genom området flyter Dalälven som här också mynnar i Bottenhavet. Älven är den faktor som framför allt förenar området naturgeografiskt, kulturellt och historiskt.

Såväl kulturellt som naturgeografiskt har älven genom historien påverkat ett betydande omland, som oftast sträcker sig mildals från själva älven. Nedre Dalälvsområdet berör utkanter av fyra landskap och fyra län. På en punkt mitt i området möts de fyra landskapen Uppland, Västmanland, Dalarna och Gästrikland.

Med utgångspunkt från gemensam historia, kultur och natur, sträcker sig området som längst drygt 120 km i ost-västlig riktning och drygt 70 km i nord-sydlig riktning. I en cirkel i områdets ytterkanter ligger större och mindre tätorter. Innanför dessa tätorter, i områdets utpräglade glesbygdsdel, finns enbart byar och några få små samhällen med som mest ca 2000 invånare. Historiskt har dock många av dessa orter inne i området haft en avgörande betydelse för såväl områdets utveckling, som omkringliggande större samhällen. Utanför området ligger ett par större städer, Gävle och Sandviken. Området berör 10 kommuner: Gävle, Sandviken och Hofors (i Gävleborgs län), Säter, Hedemora och Avesta (i Dalarnas län), Sala (i Västmanlands län), Heby, Tierp och Älvkarleby (i Uppsala län).

Från områdets sydligare delar är avståndet till Mälardalen bara ca 50 km fågelvägen. Alltsedan civilisationen uppstod i Mälardalen har områdena haft nära kontakter. Områdena har restidsmässigt kommit varandra allt närmare. Inte minst gäller detta under de senaste åren, då särskilt restiden med tåg minskat kraftigt. Idag är restiden med de snabbaste tågen från Gävle (norr om området) resp Avesta/Krylbo (i områdets mitt längst västerut) till Arlanda 1 timme och ytterligare ca 20 minuter till Stockholms Central.

Naturgeografin och Historien om Nedre Dalälven *”Landskapet mellan landskapen”*

Från historisk, etnologisk och kulturhistorisk utgångspunkt kan området i sin helhet betraktas som landskapet mellan landskapen. En betraktelse som framförts av kulturvetarna Tord Anderson och Volter Ehn. Tord Anderson är bygdens egen son med rötter i Husby i områdets norra del och sedan länge bosatt i Österfärnebo. Han är aktiv i hembygdsrörelsen och författare till en rad kulturhistoriska böcker, avhandlingar och artiklar om Nedre Dalälvsområdet. Volter Ehn var etnolog, fil dr och expert på Upplands bondekultur.

Även från naturgeografisk synpunkt utgör området ett sammanhållet landskap, som dessutom är unikt i ordets rätta bemärkelse. Detta är omfattande dokumenterat i svensk fysik planering och naturvård samt har gett området en stark ställning i lagstiftningen, bl.a. 4 kap miljöbalken.

2. Områdets naturgeografi och status i svensk naturvård

Området utgörs till övervägande del av ett av landets största slättlandskap, som sträcker sig från södra Dalarna, merparten av den del som omfattar Gästrikland samt hela området i Västmanland och Uppland. Ett slättlandskap som går från Gästrik- och Upplandskusten i nordöst till Mälardalen i sydväst. Hela detta område har efter istiden varit beläget under havsytan. Detta slättlandskap är till största delen skogbevuxet med särskilt i det älvnära området betydande inslag av våtmarker.

Men här finner man också öppna kulturlandskap – främst i det älvnära landskapet samt i den södra delen. I gränzonerna mellan det öppna landskapet och det skogsbevuxna finner man ett inbjudande småskaligt odlingslandskap. Ett omfattande öppet odlingslandskap sträcker sig i områdets västra del längs älven via Tunaslätten långt upp i Dalarna. Slättlandskapet övergår i den västra delen i vågig bergkullterräng och just här har norrlandsterrängen sin sydligaste utpost. I denna del finner man berg som ligger över högsta kustlinjen. Genom hela området i öst-västlig riktning går ett mäktigt malmbälte som fått stor betydelse för hela områdets historia och kultur.

I mitten av området går älven, vilken är mycket av en gemensam nämnare för naturen, liksom för kulturmiljön och historien. I sin övre del i området följer älven ett tidigare lopp i Dalarnas bergkulleterräng och har karaktär av en samlad klassisk norrländsk storälv.

Från Avesta faller älven ned på det vidsträckta slättlandskapet och sträcker sig 120 km genom detta landskap till sitt utlopp i Bottenhavet. Kort efter istiden bröt sig älven en ny väg åt nordost. Älven bröt sig sålunda genom den mäktiga Badelundaåsen i södra delen av Avestas nuvarande tätortsbebyggelse.

På sin väg mot havet breder älven därefter ut sig i en serie stora grunda, flikiga och öriska sjöar (fjärdar) åtskilda av korta, ofta flergrenade forssträckor. Nedre Dalälvsområdet utgör på grund av att älven sträcker sig i öst-västlig riktning, nämnda topografiska, andra landskaps- och naturmässiga faktorer, samt klimatiska, den naturliga Norrlandsgränsen, som på 1700-talet döptes till Limes Norrlandicus. Just här möts sålunda Norrlands väldiga barrskogsbälte (taigan) och de mellaneuropeiska och högboreala floraprovinserna och därmed den mellaneuropeiska lövskogsregionen. I området kan man därför finna samtliga spontant förekommande ädellövträd utom bok. Norr om denna gräns finner man i området de mer nordsvenska ravinsystemen, där området kan ståta med ett av landets mäktigaste i form av Säterdalen.

Naturkvalitéerna är mycket höga. Kort sammanfattat kan konstateras att inget område i Skandinavien, sannolikt ej heller i Europa, har så många arter av ryggradsdjur (fåglar, fiskar och däggdjur) som nedre Dalälven.

Området är omfattande uppmärksammat i svensk och internationell fysik planering och naturvårdslagstiftning. Sålunda är den större delen av älvsträckan med omland skyddad enligt miljöbalkens 4:e kapitel. Längs älven är de älvnära markerna i mycket stor utsträckning avsatta som naturreservat. Älvområdet med sjön Hovran i centrum, i södra Dalarna, är ett av 30 områden i landet som ingår i den internationella CW-konventionen (Convention on Wetlands).

Svensk naturvård är ung. Under förra halvan av 1900-talet var intresset främst knutet till några få objekt där de stora lappländska nationalparkerna Sarek, Stora sjöfallet och Abisko intog en särställning. Begreppet Nedre Dalälven fanns inte, men i den entomologiska och ornitologiska litteraturen hänvisades ibland till observationer i Nedre Dalälven.

Officiellt skulle det dröja till 1973 innan området på allvar uppmärksammades, då ”Vildmarksområdena vid limes norrlandicus vid Nedre Dalälven” av Nordiska rådet angavs som ett av elva svenska objekt av gemensamt nordiskt naturvårdsintresse. Därmed startade en utveckling som innebär att naturreservaten ligger på rad längs älven.

1975 utvaldes Nedre Dalälven som ett av landets 25 viktigaste rekreationsområden, d.v.s ett s.k. primärt rekreationsområde.

1987 bekräftades åter Nedre Dalälvens stora betydelse i sammanhanget då naturresurslagen trädde i kraft, sedan 1999 i Miljöbalken 4:e kapitlet. Nedre Dalälven utpekades där som riksintresse med hänsyn till de samlade natur- och kulturvärdena. Det är ett av 24 områden där det rörliga friluftslivets och turismens intressen särskilt ska beaktas (4:e kap 2 §). Enligt 4:e kap 6§ får vattenverk, vattenreglering eller vattenöverledning för kraftändamål inte utföras.

En central del av området blev avsatt som Färnebofjärdens Nationalpark, invigd av kung Carl XVI Gustaf i september 1998. Nationalparken är en betydelsefull dragare av besökare från när och fjärran.

3. Områdets historia

3.1 De första människorna i bygden

För 9 700 – 9 600 år sedan drog sig inlandsisen tillbaka från området. Det tog alltså ungefär hundra år för isen att lämna området. Efter istiden täcktes området av Yoldiahavet och senare av Ancylussjön. När Litorinahavet bildades för ca 6000 år sedan utgjorde större delen av området en stor havsvik, där inledningsvis endast de högsta bergen stack upp som öar. Större delen av området är beläget under högsta kustlinjen, och förutsättningarna för de första människorna i området har därigenom förändrats i takt med landhöjningen och att havsviken drog sig tillbaka.

De första människorna bosatte sig vid den grunda och flikiga havsviken av Litorinahavet. Delar av området var förhållandevis intensivt utnyttjat under stenåldern (ca 5000 – 3000 f. Kr.) vilket kan avläsas av de anmärkningsvärt många fynden av trindyxor. Området befolkades av människor som följde havsviken och älven. Men också de många rullstensåsarna som går i nord sydlig riktning håller ihop området och har alltsedan människorna kom till området haft stor betydelse för färdvägar och bosättningar (se nedan). Just skärningspunkten mellan vattnen och rullstensåsarna har tidigt kommit att dra till sig mänskliga aktiviteter och bebyggelse. Vid en sådan skärningspunkt, mellan Ockelboåsen och älven finns Gästriklands största gravfält med närmare 200 gravar. Gravfältet som härrör från äldre järnålder var sannolikt gravplats för ett större geografiskt område som sträckte sig in i nuvarande fyra landskap.

Detta innebär mycket tidigt i historien en intensiv båttrafik och möten mellan människor från olika delar. En annan betydelsefull skärningspunkt finns längre upp i området strax söder om Hedemora. Den tidigaste kulturen i hela området kan främst spåras till 70-meterskurvan över nuvarande havsnivå.

Bronsåldern (1500 – 500 f. Kr.) och äldre järnåldern (500 f. Kr. – 500 e. Kr.) kan ses som en lång övergångstid mellan fångstkulturer och jordbruksbosättningar.

3.2 Jakt och fiske

Även efter att människorna blev bofasta och började odla jorden har jakten och fisket spelat en betydelsefull roll för människorna i området. Den rika uppvandringen av lax i älven har ända fram till modern tid varit av mycket stor betydelse för bygden, vilket bl.a. belyses i de första skriftliga dokumenten från området och andra historiska händelser i bygden. Älvkarleby nämns första gången i ett påvebrev angående laxen 1167. Även andra platser nämns för första gången i skrift i samband med laxen, bl.a. Avesta 1303, Näs 1353 och Söderfors 1356. Laxen och dess vandring är en av de faktorer som binder samman området och som varit viktig för folkförsörjningen i det mera älvnära området genom århundradena. Men den har också givit upphov till interna stridigheter i bygden. Bönder från bygderna runt Hedesunda och Österfärnebo och från södra Dalarna har ett antal gånger i samlade trupper dragit iväg till Älvkarleby för att se till att man där nere släpper laxen förbi älvens nedersta fall. Därom vittnar bl.a. Dalkarlsklippan mitt i Älvkarleby, där dalkarlarna stötte på berget när de försökte bygga en kanal för laxen förbi Älvkarlebybornas fasta laxfisken.

Även utåt blev området av gemensam betydelse redan i tidig medeltid p.g.a. den rikliga tillgången på lax genom intressen från påven, svenska kungar och biskopar.

Av fiskarna var det inte bara laxen som var en viktig vandringsfisk i hela området. Dit hör också ålen. I Petrus Ugglas sammanställning från början av 1700-talet av akademiska avhandlingar vid Uppsala Universitet om Näsgråds län (hela södra Dalarna) kan läsas: ”Tillgången på fisk är större i dessa läns sjöar och floder än på andra håll i Dalarna, särskilt i dess övre del; och ju närmare sjöarna och floderna äro den Bottniska viken, desto fiskrikare äro de: Riklig tillgång finns på: Salmones, lax. Angues, ål. Rubelliones, laxöring och foreller. Capitones, simpor. Carassii auratae, på svenska wimbor. Cyprini lati, karpar. Spirinchoes, nors. Albulae minores et majores, siklöjor. Erythropthalmi, idar. Sendacii, gös. Tinae merenulae, lindare eller skomakare. Dessutom finns lögor, mört, stäfling eller sträfling, harr serf, asp”.

Än idag är fisket en mycket viktig faktor för området. Inte i form av husbehovsfiske utan för att fisket lockar människor till bygden och utgör en rekreation och livskvalitébetingelse för de som bor i bygden. Inget sammanhängande område i landet kan uppvisa så många fiskedagar som Nedre Dalälven, över 100 000/år, varav ca hälften utövas av lokalbefolkning och hälften av besökare. Besökarna kommer från storstockholm-Mälardalen, men också i alltmer ökad utsträckning från övriga Europa. Sålunda svarar andelen utländska besökare idag för över 10 %. Främst är det lax och havsöring i Älvkarleby samt fiske efter gädda, abborre och gös uppströms Älvkarleby som lockar. Det kan i sammanhanget noteras att det främst är gäddan som lockar européerna till området.

Jakten är idag främst förbehållen lokalbefolkningen och utgör också en viktig sammanhållandelänk mellan såväl jaktvårdsområden som enskilda jägare i hela området.

3.3 Järn-, silver- och kopparhantering

Parallellt med områdets naturgeografi och älven i sig utgör järn-, silver- och kopparhanteringen den främsta gemensamma nämnaren i området.

Järn-, silver- och kopparhantering utgör ett nätverk genom den mänskliga historien som binder ihop olika delar i hela området. I delar av området är nätet synnerligen finmaskigt, medan det kan

vara något mer grovmaskigt i andra delar. Det behövs dock inga djupare vetenskapliga undersökningar för att snabbt konstatera att det finns gott om trådar, länkar och överlappningar mellan de olika finmaskiga delarna.

Alltifrån forntida primitiv järnhantering med myr- och sjömalm fram till dagens moderna stålverk har järn-, silver- och kopparhanteringen haft en avgörande betydelse för bygden. Flertalet människor i bygden har varit mer eller mindre berörda genom historiens gång. En av grunderna för detta är det kraftbälte av malm som går över Norduppland., södra Gästrikland, norra Västmanland och södra Dalarna. D.v.s. det område vi här benämner Nedre Dalälven. Andra faktorer är vattnen i området som erbjudit transportvägar och kraft samt den rika tillgången av skog som varit nödvändig för bergshanteringens utveckling. Säkert har också närheten till marknaden och kapitalet i Mälardalen i såväl historiska som modernare tider varit av stor vikt.

En mer detaljerad beskrivning av bergshanteringens roll i bygden låter sig inte göras på ett begränsat utrymme. Hyllmetrar har skrivits om detta. Det följande kan därför bara bli glimtar och en mycket kortfattad beskrivning av huvuddragen i ett invecklat skeende.

3.3.1 Den tidiga järnhanteringen

I var och varannan hembygdsbok eller annan avhandling om bygden eller bergshanteringen finner man beskrivningar om järnutvinning, -tillverkning och -smide som en urgammal näring, som kan spåras tillbaka till järnåldern. Detta gäller oavsett det handlar om de ostligaste delarna av området i Norduppland, de centrala delarna kring älven i norra Västmanland eller de västligaste delarna i Hedemora – Säterbygden. I Torsåker vid Åsmundshyttan har man funnit slagg som kunnat dateras så långt tillbaka som år 0. Spåren av de tidigast kända järnhanteringarna, främst i form av slaggförekomster, finner man ofta nära järnåldersgravarna.

3.3.2 Bergsmansbruket

Vid medeltiden under 1200- och 1300-talet tar bergshanteringen ett steg framåt. Staten och kungen skaffar sig ett överinseende. Olika s.k. bergslag kommer till. Begreppet bergslag innebar närmast ett privat bolag baserat på privilegiebrev som kungarna utfärdade till bergsmän. Idag uppfattas bergslag mera som ett geografiskt område.

Några av de först kända bergslagen i landet finns i området: Bispbergs (som berörde delar av nuvarande Sätters och Hedemora kommun, Vikaberg (nuvarande Garpenbergsområdet) som Magnus Eriksson utfärdade ett känt privilegiebrev för 1354 (kan ha funnits tidigare privilegiebrev) och i det näraliggande Torsåkers bergslag (Gävleborgs läns enda) fick bergsmännen sina privilegier 1374.

Den betydande järnbrytningen i Dannemoraområdet i Norduppland, som kom att spela en mycket betydande roll för järnhanteringen i stora delar av området, omnämns långt senare, då järnutvinning redan pågått länge.

I stora delar av området blev bergsmansbruket, d.v.s. bönder som ägde och drev gruvor och hyttor, en betydelsefull näring från medeltiden och in på 1800-talet. Tidvis var bergsmansbruket i delar av området mer betydande än jordbruket. Om denna tid påminner de många ståtliga bergsmansgårdarna.

3.3.3 Sala silvergruva

Området är i den sydöstra delen också starkt påverkat av Sala silvergruva, där silver började brytas senast i början av 1500-talet. Upptäckten av silvermalm vid Salberget kom att medföra stora förändringar för befolkningen. Inte bara för dem som bodde i närheten av gruvan, utan också för bönderna i de tolv socknarna runt silverberget. Gustav Vasa lät också bygga en större silverhytta vid Sagån. Större delen av området från Sala upp mot Dalälven berördes av omfattande förändringar av vattensystemen i området med dammar och andra förändringar i vattenregimen. Genom hyttans vattensystem kom totalt ca 4 245 ha åker och äng att tidvis ligga under vatten.

3.3.4 De stora brukens tillkomst

Under 1600-talet sker en omfattande och radikal förändring av järn och kopparhanteringen. Det statliga inflytandet över bergsbruket skärps. Den nya brukspolitik som inleddes eftersträvade en effektivisering och teknikutveckling med tyngdpunkt på smidesprodukter och export i stor skala. I denna situation försvagas de lokala bergsmännens position i förhållande till för bygden nya makthavare i form av adliga stormän, de större städernas borgerskap och utländska industriherrar. Generösa privilegier delades ut till adeln och borgerskapet, som erhöll ensamrätt på vidareförädling av tackjärnet från hyttorna. Vid denna tid inkallas också utländsk smidesexpertis, framför allt från Holland (vallonier) och Tyskland, av vilka några fick betydande positioner. De nya makthavarna köpte upp eller mer eller mindre konfiskerade många av böndernas gårdar. Bönder blev förbönder ofta under tvångsmässiga villkor. Det mycket stora antalet bergsmanshyttorna och –hamrarna läggs ner. Bergsmansbruket går mot sitt slut, men lever i begränsad omfattning kvar in på 1800-talet.

Istället för bergsmanshyttorna och –hamrarna anläggs de stora bruken, av vilka några kom att bli landets största. I Norduppland, som inte haft bergsmän i den omfattning som området i övrigt, anläggs de stora vallonbruken. Vid älven, där man nu hade resurser att ta tillvara vattenkraften anlades under mindre än en 20-årsperiod, mellan 1659 och 1676 fem järnbruk: Älvkarleö (1659), Harnäs (1659), Hyttön (1664), Gysinge (1668) och Söderfors (1676). Några år tidigare på 1630-talet anlades vid älven kopparbruket i Avesta, som kom att bli Europas största kopparverk och rikets myntverk mellan 1644 och 1831. Lite längre från men med vattenväg till älven anlades Polhems Stjärnsund år 1700. Längst i väster bör också nämnas Norn och Vikmanshyttan som under 1600-talet utvecklades till stora enheter. Vidare Horndal (1652) Grönsinka (1679), Gammelstilla (1650) och Forsbacka (1695). Bland de norduppländska kan utöver ovanstående nämnas: Lövsta som under Louis De Geers tid från 1643 utvecklades till landets största järnbruk, Strömsberg (1643), Tobo (1676), Ullfors (1600-talets mitt) och Skattmansö, Heby kommun (1746).

3.3.5 Den moderna stålindustrin

Idag flera hundra år efter 1600- och 1700-talsbrukens storhetstid har teknikutveckling, rationalisering och strukturomvandling gått vidare. Endast några få storproducenter finns kvar i området eller strax utanför. Av Upplandsbruken finns endast Söderfors kvar. I Gästrikland de två stora järnbruken i Sandviken och Hofors. I södra Dalarna mindre enheter i Långshyttan och Vikmanshyttan samt det stora stålverket i Avesta. Ägandet är helt eller till stora delar utländskt.

Av gruvverksamheten finns enbart verksamhet kvar i Garpenberg. Det är svårt att jämföra produktionsvolymen mellan gångna tiders bruk och dagens, beroende på att det handlar om helt

olika kvaliteter. Men en sak är klar att trots specialisering och kvalitetsutveckling, så är produktionsvolymen i ton räknat mångdubbel idag vid några få verk jämfört med de många brukena på 1600- och 1700-talen. Järn- och stålhantering är tillsammans med skogsbruk och skogsindustri fortfarande bygdens basnäringar. Men räknat i antal anställda eller direkt berörda handlar det idag om en betydligt mindre andel än i gångna tider.

3.4 Bergshanteringens betydelse för bygdens kultur

Den utveckling som beskrivits ovan innebär att från åtminstone medeltiden och in på 1900-talet nästan alla människor i området på ett eller annat sätt berördes av järnhanteringen.

Inledningsvis i denna fas dominerades hanteringen av självägande bönder med betydande huvud- eller biinkomster från bergsmansbruket. De tog också själva aktiv del i transportsystemet som behövdes för driften av ugnar och hammare och de färdiga produkterna därav. Redan under medeltiden var älven en viktig transportväg i järnhanteringen, Grådö Skans, söder om Hedemora – vid skärningspunkten mellan Dalarnas två viktigaste kommunikationsleder: Dalälven och Badelundaåsen – synes ha varit den viktigaste centralpunkten för transportererna i områdets västra del. Bl.a. har Grådö Skans ett strategiskt läge för de tunga malmtransporterna till de talrika medeltida hyttbyarna oavsett det gällde malm från Norberg, Bispberg eller Vikaberg (ung nuvarande Garpenberg). Ända in på 1800-talet togs Norbergsmalm till Grådö, där den omlastades på prämar för att via älven forslas till masugn norrut i området.

Den utveckling som tog sin början i och med Sala silvergruva från 1500-talet och de nya stora brukena främst under 1600-talet kom i än högre grad att beröra människorna i bygden, öka kontakterna mellan områdets olika delar och mot yttrevärlden samt sätta bestående och betydande spår i områdets natur och kultur.

Till de många brukena i området gick årligen tusentals malmforor från de utanförliggande gruvorna i Dannemora och Norberg samt de många gruvorna i bygden såsom Bispberg, Bälinge- och Garpenbergsgruvorna och gruvorna i Torsåkersbygden. Än fler var kolfororna från kolmilorna i bygden. Tusentals lass kol från omkringliggande skogar och malm från oftast mer avlägsna gruvor gick till varje bruk under vinterhalvåret. Därtill transporterades bl.a. ved och timmer till brukena och tackjärn till hyttorna. Produkterna i form av bl.a. tackjärn och färdiga produkter som t.ex. ankare och annan krigsmaterial till krigsmakten transporterades till utskeppningshamnar i Gävle och Västerås. Bland alla inblandade utgjorde själva bruksarbetarna en minoritet av alla berörda.

I exempelvis Gysinge fanns en period 50 bruksarbetare samtidigt som totalt 3000 människor behövdes för brukets drift. Vallonerna är kända för sin insats som smeder och annan hyttpersonal. Men faktum är att än fler valloner deltog som kolare och skogshuggare.

Alla dessa transporter, med dåtidens mått ofta av ansevärd längd, innebar möten mellan människor i skilda delar av området, länkar mellan människor som bidragit till att forma bygdens kultur.

Men det var inte bara möten mellan människor som i urminnes tider stammar från bygden utan också möten mellan olika kulturer. Redan under medeltiden fanns yrkesskickliga tyskar med i bergshanteringen. Från 1500-talet under Gustav Vasas tid kom en ny våg av tyskar. De var det främsta inslaget i svensk järnhantering fram till Karl IX tid.

Tyskarna var såväl skickliga yrkesmän som företagsledare och ägare. Bruken i Wikmanshyttan, Thurbo och Norn grundades i realiteten av tysken Hinrik Hentzell.

Fler och ännu viktigare för utvecklingen än tyskarna var valloninvandringen från Nederländerna. De kom med Louis De Geer i spetsen i området först till de uppländska bruken, varifrån deras teknikkunnande spreds vidare i området bl.a. till Gysinge, Horndal, Stjärnsund, Molnebo, Norn m.fl., d.v.s. till hela området. Från de uppländska bruken spred sig också de vallonska bruksarbetarna till hela området. I varje del av området finns människor med vallonskt klingande namn eller vallonskt blod i ådrorna.

Mötet med dessa nämnda skickliga yrkesmän på olika nivåer och under olika tider har naturligtvis satt djupa, bestående spår i områdets kultur. Tydligast ser man kanske detta i spåren efter den härskande klassen på bruken, oftast av utländsk härkomst. De skapade herrgårdskulturen: den speciella bruksherrgårdstypen med parklandskap samt vacker byggnadsstil och inredningskonst. Ibland ingår i miljön exotiska inslag som t.ex. det grekiska templet i Söderfors. Bebyggelsestrukturen har upprätthållits in i våra dagar och på många platser i området är bebyggelsen än idag präglad av detta mönster.

Den teknikhistoriska landvinning, innovationskultur, bergshantering i området medförde måste också nämnas i sammanhanget. Exempelvis grundade Christofer Polhem, den svenska mekanikens fader, Stjärnsunds bruk och inte långt därifrån i Klosters bruk verkade det mekaniska snillet Gustaf de Laval. Vid Edske masugn utfördes den första lyckade Bessemerblåsningen, som kom att revolutionera stålindustrin världen över. I Gysinge togs år 1900 världens första elektrostålugn i bruk. Sist men inte minst måste Louis De Geer nämnas som grunden till de uppländska 1600-talsbruken och avgörande för valloninvandringen. Han brukar kallas den svenska industrins fader.

3.5 Järn-, silver- och kopparhanterings omdaning av natur

Överallt i området syns spåren efter bergshantering. Idag flera hundra år senare oftast som ett berikande inslag i natur- och kulturmiljön. Men då, då det begav sig, var det ibland betydande ingrepp i naturen. Vattendrag har vänts, dammar och kanaler byggts, sjöar har höjts och sänkts. Där bergsbruket var som mest intensivt såsom t.ex. i Garpenbergsbygden finns knappt ett enda vattensystem som är opåverkat.

Det allra största enskilda ingreppet är nog ändå de, tidigare nämnda, som följde av Sala silvergruva och den silverhytta Gustav Vasa lät uppföra.

Bergshantering hade tidvis ett omätligt behov av skog. Detta är egentligen ett stort kapitel för sig. Skogen behövdes till det enorma behovet av träkol, ved och timmer. Stora områden blev skoglösa under 1600- och 1700-talen under dessa seklers hårda bruk. Först genom det moderna skogsbrukets framväxt har skogen kunnat återhämta sig.

3.6 Jord- och skogsbruk

3.6.1 Jordbruket

Som framgått av det ovanstående är en gemensam nämnare i området den historiska sammanflätningen av bergshantering samt jord- och skogsbruk. Det finns därutöver också andra gemensamma särdrag i området, vilket kortfattat skall beröras.

Bronsåldern (1500 – 500 f. Kr.) och äldre järnåldern (500 f. Kr. – 500 e. Kr.) kan ses som en lång övergångstid mellan fångstkulturer och jordbruksbosättningar. En mer omfattande nykolonisation i området torde ha skett under den yngre järnåldern (ca 500 – 1050 e. Kr.), sannolikt på grund av möjligheterna till att förena jordbruk med järnutvinning. Mot järnålderns slut, under vikingatiden, fanns omfattande bebyggelse i området.

Vid medeltidens slut var bebyggelsen i stort sett grupperad i de jordbruksbyar som finns idag. Alltsedan järnåldern odlades de fortfarande använda fyra sädesslagen. Men djuren dominerade och därför var ängen ekonomiskt viktigare än åkern. Ängshöet var viktigt för vinterhållningen av djuren och därför var djuren under sommaren hänvisade till skogarnas kargare betesmarker. Det är bakgrunden till den omfattande fåbodkultur som funnits i området och som kan betraktas som landets sydligaste fåbodområde.

Ett annat gemensamt drag för bygden är den omfattande hävden av översilningsängar sedan förhistorisk tid. Särskilt skedde detta kring älven, men också i andra områden. Älvängsslåttern, ofta långt från gårdarna gav ett viktigt tillskott och också ibland ett överskott som kunde säljas till städerna, bl.a Gävle på 1500-talet. Dess betydelse kan avläsas i att den gett upphov till flera sockennamn; Västerfärnebo¹, Österfärnebo¹ och Hedesunda²: Älvängarna hävdades in på 1900-talet och ett visst återupptagande sker nu åter av natur-, landskaps- och kulturvårdande skäl.

Bruket av älvängar, översilningsängar, blötängar och fåbodar kan sammanfattas i att jordbruket i området till stor del handlade om en beteskultur.

Stora samhällsförändringar skedde här som på andra håll i samband med laga skiftet, som ägde rum under årtiondena kring 1800-talets mitt. Skiftet genomfördes dock i olika utsträckning och påfallande i området är att flertalet byar har kvar sin gamla karaktär som klung- eller radby. Detta tillsammans med att den öppna marken har ungefär samma utbredning som på de äldsta lantmäterikartorna från 1600-talet, ger området en speciell prägel.

3.6.2 Skogsbruket

Skogens avgörande betydelse för bergshanteringen, Sala silvergruva och tillkomsten av de många 1600-talsbruken har med tydlighet framgått av avsnitt 1.4.3 ovan.

Brukens och statens intressen i skogar och gårdar är orsaken till de stora sammanhängande områden som än idag innehas av Sveaskog (tidigare AssiDomän, Domänverket, resp. Kronan), StoraEnso (tidigare Stora Kopparbergs Bergslag) och Korsnäs AB. Storleksordningen hälften av skogarna i området ägs av nämnda tre bolag med grovt räknat 1/3 vardera. Som nämnts ovan är det först genom det moderna skogsbrukets framväxt som skogen har kunnat återhämta sig. Dagens skogar utgör första eller andra generationen av bestånd som tillskapats sedan bruken började satsa på skogsvård och skogsskötsel i mitten av 1800-talet. Från 1845 finns t.ex. detaljerade beskrivningar över tillståndet på Gysinge Bruks skogar.

När älvens betydelse som transportled för träkol, timmer och ved till bruken och produkter ut från bruken började klinga av, fick älven en ny betydelse som transportled. Från andra hälften av 1800-talet anlägger de ovan nämnda bolaget stora sågar samt massa-, pappers- och kartongbruk i området. När de stora anläggningarna vid kusten anlades (sågverket i Skutskär anlades omkring 1870, ett par decennium senare cellulosaindustrin i Skutskär samt på 1910-talet bl.a. sågverk och massafabriker norr om Skutskär vid Karskär) skedde det med skog från Dalaskogarna som råvara,

¹ Färne – kan komma från ordet Fräken. Färnebo betyder då Gården/Bygden vid Fräkenfjärden.

² Häs – betyder torkställning för hö eller säd. Hedesunda är då sundet vid torkställningarna.

som flottades på älven. 1855 inleds flottningskulturen som pågår fram till dess flottningen läggs ner 1970. Denna över hundraåriga period, som fortfarande känns nära, skapade ånyo nya kontaktytor mellan människor i den vida älvbygden.

Idag är flottningen borta, mekanisering och strukturomvandling har varit mycket omfattande under andra halvan av 1900-talet. Direkt verksamma i skogsbruket är idag bara en liten andel av vad som var fallet för 40 år sedan. Inom ett av bolagen har antalet anställda gått ner från drygt 25000 till under 1000 sedan 1960-talet. Ändock är skogsbruket och skogsindustrin tillsammans med järn och stål de viktigaste basnäringarna i bygden. Fortfarande förenar dessa näringar landsbygd och tätorter och bidrar till att ge området en sammanhållning.

3.7 Vattenkraften

Det var i regel de mindre forsarna som först togs i anspråk för vattenkraft, för sågar och skvaltkvarnar, vilka tillgodosåg ett lokalt behov.

Betydande ruiner finns också kvar från större kvarnanläggningar från 1600-talet, bl.a. i Forsbo i Möklinta socken.

Nedre Dalälvsområdet är emellertid särskilt betydelsefullt för den mycket tidiga utbyggnaden av elektriska kraftverk. Redan 1894 anlades ett kraftverk i Avesta (sannolikt den då största vattenkraftanläggningen i landet, enl. RAÄ).

Genom den rad av stora kraftverk som därefter fram t.o.m. 1918 togs i drift kom Nedre Dalälven att inta en särställning för kraftverksbyggandet i Sverige. Bland innovationerna kan nämnas Näs kraftverk som redan i början av 1900-talet blev det första kraftverket som distribuerade kraften på ett avsevärt avstånd, först till Horndals bruk och därefter 55 km till Sandvikens järnverk.

Samtliga dessa tidiga kraftverk, på sex platser, fick en arkitektur i tidens tidstypiska nationalromantiska stil och med en kvalitet i paritet med den oerhört viktiga roll för samhällsutvecklingen som kraftverken spelade och den krävande prestation byggena innebar ekonomiskt, tekniskt och personellt.

3.8 Författare och konstnärer

Bygdens historia och bygdens speciella särdrag som ett resultat av de historiska skeendena, som kortfattat beskrivits ovan, har även bidragit till en ovanlig rikedom vad gäller konst och litteratur i området.

3.8.1 Författare

Låt oss inleda med några författarcitat genom tiderna, där alla författare utom de inledande hade eller har en stark förankring i bygden:

”... där vattnet ... faller till en 12 á 15 alnars höjd utför, varav sker att vattnet bliver vitt, brusar som i raseri, ja kastar dropparna ett par alnar i vädret, så att av detta kontinuerligen står som en rök.”

Ur Carl von Linnés Lapplandsresan. Mötet med Älvkarlebyfallen 1732

”Som avslutande prakttavla ur Dalälvens levnadslöpp, innan den utgjuter sig i Östersjöns vågor, visar sig Älvkarlebyfallet. Målaren kan inte på sin duk ge oss den sanna levande bilden av ett vattenfall, rörelsen fattas. Och hur skall man kunna beskriva det med ord, få uttalt denna majestätiska storhet och pilsnabba fart?”

H.C. Andersen 1849

”ett bland de vackraste ställen jag skådat i Sverige och kungligt byggt.”

Esaias Tegnér om sin svågers gård, Öns Herrgård, utanför Avesta, 1820-talet

*”Flyt stolt, flyt glad, du kungaelf!
I djupet snart dig störta sjelf!
Den blomsterbädd blir dig för trång!
Men flyg, min sång!
Och vittna, att jag var en gång Vid Söderfors!”*

Carl Wilhelm Böttiger 1831

*Ja, här i det gamla Järnbäraland
de bröto åker på älvens strand
och malm ur gruvan bredvid.”*

Nobelpristagaren Erik Axel Karlfeldt,
Fäderna 1895

*”Hon kommer nordanfrån, där bergen stiga
i blåa vågor över by och älv
Sin enkla visa kan hon ej förtiga
fast ej den klingar, som hon hört den själv”*

Kerstin Hed: ur ”Min Sångmö” i från
Stigarna 1913

”...Det var i en gammal bondgård högt ovanför en bred, strid älv. Under huset gick källådror, så att det alltid var kallt och drog. Gården låg ensam på ett stort gärde och de första åren minns jag bara vintrarna, när vinden kom ylande och täckte hela världen med snö. Drivorna steg över fönstren och man gick nästan aldrig ut.”

Stig Dagerman: ur Ett barns memoarer,
1948

”Jag reser mig och följer stranden ner mot älven. Det blåser bland kaveldunen så att de feta cigarrerna vaggas av och an som en mängd metronomer. Jag fryser om kinderna, pannan och ner mot halsen. Händernas översidor är skära. Molnen breder ut sig som vita vingpennor över den blå himlen.

Bernt-Olov Andersson: ur Torsdag och
tidig november, 1987

*Svarta tallar,
Fiskgjusen glider.
Solen slår näven i vattnet.
Vykort som verklighet, nästan
överkligt. Sämre färgtryck.*

Gunder Andersson: Exponerad sommar i
Djävulen i Notre-Dame, 1987

Listan över mycket eller mer kända författare från området är lång:

Samuel Columbus, 1642-1679, Dala Husby
 Anders Schönberg, 1737-1811, Österfärnebo
 Herman Säterberg, 1812-1897, Säter
 Erik Axel Karlfeldt, 1864-1931, Folkärna
 Johan-Olov Johansson, 1874-1955, Horndal
 Carl Larsson I By, 1877-1948
 Frida Åslund, 1879-1937, Horndal
 Martin Koch, 1882-1940, Hedemora
 Bernt Hage, 1887-1937, Stora Skedvi
 Kerstin Hed, 1890-1961, Hedemora
 Paul Lundh, 1890-1967, Hedemora
 Ragnar Casparsson, 1893-1978, Avesta
 Elof, 1894-1970, Ingvar, f 1930 och Gunnar Persson f 1933, Torsåker
 Annalisa Forssberger, 1906-1988, Älvkarleby
 Svante Lundgren, 1913-1988, Älvkarleby
 Stig Sjödin, 1917-1993, Sandviken
 Stig Dagerman, 1923-1954, Älvkarleby
 Bernt Bergström, 1924-2003, Långshyttan
 Göran Norström, f 1928, Sandviken (Älvkarleby)
 Stig Ericson, 1929-1986, Sala
 Molly Jonsson, f 1931, Hofors
 Lasse O'Månsson, 1931-1988, Sala
 Barbro Widebäck, 1931-2003, Gävle
 Pär Gunnar Evander, f 1933, Storvik
 Per Agne Erkelius, f 1935, Hofors
 Margareta Ekarv, f 1936, Heby
 Peter Nilsson, 1937-1998, Tierp
 Gunder Andersson, f 1943, Fors
 Per Helge, f 1945, Sala 12 (14)
 Magnus Lind, f 1945, Avesta
 Bernt-Olov Andersson, f 1947, Sandviken, Söderfors
 Sven Nordqvist, f 1947, Tierp
 Anna Westberg, f 1947, Sandviken

3.8.2 **Konstnärer**

Även konsten har en framträdande plats. Både genom sådana som lever eller levit i området eller haft sina rötter där samt utomstående som skildrat områdets många sköna och spännande miljöer.

Här följer några av de mer framstående namnen:

Hans Wikström, målare, 1759-1833, Österfärnebo och Sevalbo i Hedesunda
 Olof Krans, målare, 1838-1916, f i Sälja by vid älven, utvandrade till USA
 Ecke Hedberg, målare, 1869-1959, Sandviken
 Ivan Agueli, målare, 1869-1917, Sala
 Victor Axelsson, målare, Folkärna, 1883-1954
 Bror Hjorth, målare, skulptör, 1894-1968, Marma, Älvkarleby
 Lars Andersson, skulptör, f 1910, Hedemora

Birger Lundquist, skulptör, målare, tecknare, 1910-1952, Storvik
 Sven Lundquist, skulptör, f 1918, Storvik
 K G Bejemark, skulptör, 1922-2000, Sandviken
 Birger Forsberg, målare, grafiker(Hedesundavävarna), f 1922, Hedesunda
 Janne Dahl, målare, grafiker, tecknare, f 1924, Säter
 Ola Sandin, målare, f 1925, Dala Husby
 Hans Hedenström, målare, f 1928, Sandviken
 Jan Brunner, målare, f 1931, Östervåla
 Björn Melin, målare, f 1935, Hofors
 Sonja Pettersson, skulptör, f 1935, Heby
 Lars Givell, målare, tecknare, träarbetare, f 1936, Hofors
 Ingvil Stille, målare, f 1938, Tierp
 Björn Lövin, målare, f 1937, Folkärna
 Maj-Siri Österling, målare, f 1940, Rosshyttan, Sala
 Bo Åke Adamsson, målare, grafiker, skulptör, f 1941, Sala
 Olle Kåks, målare, 1941-2003, Hedemora
 ÅC Danell, målare, tecknare, skulptör, f 1944, Heby
 Lars Wikström, målare, f 1945, Säter
 Örjan Sandenor, målare, f 1946, Sandviken, Gävle
 Åsa Burman, grafiker, f 1952, Avesta
 Lars Anderson, målare, f 1957, Avesta

Några utvalda utomstående skildrare av Nedre Dalälvens natur- och kulturmiljö:

Edward Bergh, målare, 1828-1889
 Göran Brunius, målare, 1911-2005
 Gunnar Brusewitz, målare, 1924-2004
 och idag aktiva
 Lennart Sand, målare, f 1946
 Leif Liljeblad, målare, f 1950

Ett särskilt omnämnande vill vi ge allmogemålaren, bonden och kolaren Hans Wikström, som under sin verksamma tid i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet utförde en märklig konstnärlig gärning. Wikström framstår idag med sina efterlämnade rumsinredningar, väggmålningar och möbler som en av de mest intressanta målarna i svensk folkkonst. Vi vill också nämna honom för att han rörde sig runt i stora delar av området och hans väggmålningar finns att beskåda på många platser på landsbygden i Hedre Dalälven.

Källförteckning

Allmogemålaren Hans Wikström, Tord Andersson 1977

Avesta under kopparbrukets tid, P Norberg 1956

En bok om Möklinta socken, Gunnar Larsson 1998

Falun, Säter, Hedemora, Ludvika, Borlänge, Serie svenska stadsmonografier 1957

Förhistorisk järnhantering i Dalarna, Fältundersökningar och tekniska undersökningar, Inga Serning, Jernkontorets Forskning, Nr 9 1973

Flottningen i Dalälven, Gösta Hellstrand 1980

Dalarnas Byggnadskultur, Länsstyrelsen i Kopparbergs län 1975

Dalälven från Grövlan till Eggegrund, Dalälvens vattenvårdsförening 1996

Dalälvens vattenkontroll, Dalälvens vattenvårdsförening 1998

Garpenbergs Bruks skogar, SLU 1980

Gruppresor i Nedre Dalälven, Nedre Dalälvens Intresseförening, Kalle Hedin 1995

Grytnäs socken del 1 (2:a uppl) och 2, Agaton Ericstam 1960 resp. 1953

Hedemora Bergslag, Sam Rönnegård 1957

Hedemora stads historia, Karl Trotzig 1944

Hedemora Socken Hedemora kommun, Länarth Brötegård 1982

Husbyringen i Dalarna, Dalarnas museum

Hus på landet, vårda-bygga om-bygga nytt, Länsstyrelsen i Västmanlands län 1984

Händelser vid södra forsen, Anders Björkman 1970

Levande Våtmark, Hedemoraområdet 1996

Korsnäs, Ett skogsindustriföretag växer fram, Olof Sundell 1991

Korsnäs Magazine Nr 1/1998, Tema: Färnebofjärden, i sept. invigs Sveriges närmaste nationalpark, Kalle Hedin

Med Dalälven från Avesta till havet, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1979:4

Nationalparkerna i Sverige, Naturvårdsverket 1997

Nationalparksplan för Sverige, Naturvårdsverket 1989

Naturvårdsplan för Nedre Dalälven, Naturvårdsverket, s.n.v. pm 1300, 1980

Naturvårdsprogram för Gävleborgs län 1997

Naturvårdsprogram för Kopparbergs län 1988

Naturvårdsprogram för Uppsala län 1987

Nedre Dalälven, Gemensam kommunal planering för ett primärt rekreationsområde, Samarbetsgruppen för Nedre Dalälven 1980

Nedre Dalälven, utflyktsmål-aktiviteter-fiske-bo & äta, Nedre Dalälvens Intresseförening, Kalle Hedin 1997

Näsgårds län i Dalarna, Hugo Widstrand 1943

Stjärnsundsuren, Sten Lundvall 1949

Skötselplan för Färnebofjärdens nationalpark, Naturvårdsverket 1998

STF årsbok, Dalarna 1997

STF årsbok, Gästrikland 1982

STF årsbok, Västmanland 1967

STF årsbok, Uppland 1962

Strömkarlarna, En etnologisk skildring av flottare i Dalälvsområdet, Göran Rosander 1984

Sällsamheter i Gästrikland, Tord Anderson 1989

Tierps köping, Samhällets utveckling under fyra sekler 1987

Träslott och franskt smide, Glimtar ur Gysinge bruks historia, Tord Anderson 1978

Tyttboområdet, Siwert Wester 1991

Utvecklingsplan för besöksnäringen i Vallonbruksområdet, Ragnar Lönnäng 1993

Uppland, Utbildningsförlaget brevsolan 1995

Vallonbruk i Uppland, Olov Isaksson

Vallonerna, 2:a uppl., Karl Kilbom 1958

Västmanland årsskrift 1990-91, Västmanlands fornminnesförening